

TARIXIY JADIDAYI TOSHKENT ASARI MAZMUNI VA MOHIYATI

**Nizomiy nomidagi O`zbekiston Milliy pedagogika universiteti
dotsenti Xayitova Feruza Buxarovna**

**Nizomiy nomidagi O`zbekiston Milliy pedagogika universiteti
Tarix fakulteti Tarix yo`nalishi 2 – bosqich talabasi
Davletova Guljaxan Osman gizi**

Annotatsiya: Ushbu maqolada XIX O`rta Osiyo tarixining noyob manbai bo`lgan “Tarixi jadidayi Toshkent” asarini batafsil yoritadi. Asar muallifi Muhammad Solih Rahim Qoraxo`ja o`g`li(1830-1889) hayoti,ta`limi va faoliyatiga to`xtalib,asarning tuzilishi mazmuni mohiyati hamda ilmiy ahamiyatini tahlil qiladi.Maqola ilmiy tadqiqotlar va manbalarga asoslanib ,asarning O`zbekiston tarixiy va madaniy merosidagi o`rnini ta`kidlaydi va asarning qanday yozilganligi bayon qilinadi.

**Kalit so`zlar:** Toshkent,Rossiya imperiyasi,Qo`qon xonligi,O`zta Osiyo xonliklari,Turkiston,Farg`ona.

“Tarixi jadidayi Toshkent” (yoki “Tarixi jadidayi Toshkand”, “Tarixi viloyati Toshkand” nomi bilan ham tanilgan) – XIX asr O`rta Osiyo tarixini yorituvchi noyob yozma manba bo`lib, u Toshkent shahri va uning atrofidagi hududlarning tarixiy, geografik va ijtimoiy hayotini batafsil tavsiflaydi. Asar muallifi Muhammad Solih Rahim Qoraxo`ja o`g`li (taxminan 1830–1889 yillar) tomonidan 1863–1889 yillarda yozilgan bo`lib, u 2 jilddan iborat va jami 2040 sahifani tashkil etadi. Bu asar Toshkent tarixiga bag`ishlangan yagona maxsus yozma manba hisoblanadi va O`zbekiston Fanlar Akademiyasi Sharqshunoslik institutida saqlanayotgan uchta qo`lyozma nusxasi mavjud. Asarning ilmiy ahamiyati shundaki, u nafaqat tarixiy voqealarni, balki geografiya, botanika, mineralogiya va tibbiyotga oid ma`lumotlarni ham o`z ichiga oladi, bu esa uni ensiklopedik darajadagi manba qiladi. XIX asrning ikkinchi yarmida O`rta Osiyo xonliklari Rossiya imperiyasi bosqiniga duch kelgan davrda yozilgan bu asar, Qo`qon xonligining so`nggi yillari va Toshkentning bosib olinishi (1865 yil) kabi muhim voqealarni birinchi qo`ldan yoritadi. Muallifning shaxsiy kuzatuvlari va sayohatlari asosida tuzilganligi sababli, asar haqiqiy va batafsil ma`lumotlarga boy.

Ushbu maqolada asarning muallifi, tuzilishi, mazmuni, mohiyati va ilmiy ahamiyati haqida batafsil to‘xtalib o‘tamiz, ilmiy manbalarga asoslanib.

Muhammad Solih Rahim Qoraxo‘ja o‘g‘li Toshkentning Shayxontohur dahasidagi “Qoryog‘di” mahallasida taxminan 1830 yilda tug‘ilgan. Uning bobosi mulla Abdurahimxo‘ja nasabini XIV asrga, Shayx Xovandi Tohurga bog‘lagan va Toshkentning Qiyot mahallasidagi Bekmuhammadbiy masjidida imomlik qilgan. Otasi domla Rahmatxo‘ja (Qoraxo‘ja eshon) davrining bilimdon ziyolilaridan biri bo‘lgan. Muhammad Solih ilk ta‘limni bobosidan olgan, sakkiz yoshgacha arab grammatikasidan dars bergan. 1839–1840 yillarda sarf va nahv ilmidan ta‘lim olgan, keyin 1840–1852 yillarda Toshkentdagi Eshonquli dodxoh, Beklarbegi va Xoja Ahror madrasalarida o‘qigan. 1850 yilda olti oy Qo‘qondagi Azimboy madrasasida, 1856–1862 yillarda esa Buxorodagi Ko‘kaldosh madrasasida tahsil ko‘rgan. 1862 yilda Toshkentga qaytib, Qiyot mahallasidagi bobosi masjidida imom bo‘lib, dars bergan. Muallif Turkistonning turli joylariga – Toshkent viloyati, Qo‘qon, Namangan, O‘sh, Marg‘ilon, Buxoro, Samarqand, Qarshi va Shahrisabzga safar qilgan, olimlar bilan suhbatlashgan va tabiatni o‘rganishga e‘tibor qaratgan. U tabobat ilmidan xabardor bo‘lib, dorivor giyohlar va Toshkent sharqidagi tog‘larni sayohat qilgan. 1865 yilda Toshkent mudofaasida faol qatnashgan. Muhammad Solihxo‘ja tarixchi, geograf va tabobatshunos sifatida tanilgan. Uning asosiy asari “Tarixi jadidayi Toshkent”dan tashqari, boshqa ishlar haqida ma‘lumotlar kam, ammo u davr voqealarining guvohi va ishtirokchisi bo‘lganligi sababli, asari haqiqiy ma‘lumotlarga asoslangan. U 1889 yoki 1890 yilda Toshkentda vafot etgan.

Asar fors-tojik tilida yozilgan bo‘lib, umumiy tarix uslubida tuzilgan. Muallif o‘zi bir necha joyda asarni muqaddima, 4 rukn va xotimadan iborat deb ko‘rsatgan, ammo haqiqatda tuzilishi murakkabroq. Muqaddima shartli ravishda ikki jildga bo‘lingan. Birinchi jild (Muqaddima): Odam ato davridan XVIII asrgacha Markaziy Osiyo va qo‘shni mamlakatlar tarixini qamrab oladi. Bu qismda oldingi tarixiy asarlar asosida umumiy tarix yoritilgan, Turkiston va qo‘shni hududlarning siyosiy va ijtimoiy voqealari bayon etilgan. Ikkinchi jild: Uch qismdan iborat bo‘lib, Qo‘qon xonligi va unga qo‘shni hududlar tarixi, O‘rta Osiyo xonliklarining Rossiya tomonidan bosib olinishi, Qo‘qon xonligining tugatilishi va 1865–1890 yillardagi Toshkent va Turkiston voqealari yilma-yil tavsiflangan. Ikkinchi jild 4 bobga bo‘lingan va xotima bilan yakunlanadi, unda muallif o‘z hayoti haqida qisqacha ma‘lumot beradi.

Asarning jami hajmi 2040 sahifa bo'lib, u O'zbekiston Fanlar Akademiyasi Sharqshunoslik institutida saqlanayotgan qo'lyozmalar fondida (inv. № 7791, nusxalari № 11072 va № 11073) mavjud. Asar "Tavorixi muntaxab" nomi bilan ham atalgan, ammo "Tarixi jadidayi Toshkent" nomi bilan mashhur bo'lgan. voqealarni, balki geografik va tabiiy ilmiy ma'lumotlarni ham o'z ichiga oladi. Muallif voqealarni Toshkent tarixini butun mintaqa kontekstida yoritgan. Birinchi jild umumiy tarixga bag'ishlangan bo'lib, Turkiston va qo'shni mamlakatlarning qadimiy davrdan XVIII asrgacha bo'lgan tarixini yoritadi. Bu qismda Farg'ona, Qo'qon va boshqa hududlarning siyosiy voqealari, xonliklar o'rtasidagi munosabatlar va ijtimoiy hayot haqida ma'lumotlar keltirilgan. Muallif oldingi tarixiy manbalarga asoslanib, voqealarni xronologik tartibda bayon etgan. Ikkinchi jild asarning asosiy qismi bo'lib, u uch qismga bo'lingan:

XV–XVI asr Farg'ona tarixi: Bu qismda Farg'ona vodiysining siyosiy va iqtisodiy hayoti, xonliklar o'rtasidagi nizolar va madaniy rivojlanish yoritilgan. XV–XIX asr Turkiston tarixi: Qo'qon xonligining tashkil topishi, uning rivoji va Rossiya imperiyasi bilan munosabatlari batafsil tavsiflangan. Xususan, Qo'qon xoni Muhammad Alixon davridan Sulton Sayidxon davrigacha bo'lgan voqealar, Rossiya bosqinlari va 1865 yildagi Toshkentni bosib olish haqida ma'lumotlar keltirilgan. Asarda Rossiya va Qo'qon o'rtasidagi ixtiloflar, urush tafsilotlari va natijalari yoritilgan. Masalan, XIX asrning ikkinchi yarmida O'rta Osiyo xalqlari Rossiya yurishlariga qarshi kurashgan, ammo ichki nizolar va harbiy zaiflik tufayli mag'lub bo'lganligi ta'kidlangan. Toshkentning geografik tavsifi: Bu qismda Toshkent shahrining topografiyasi batafsil bayon etilgan. Shahar suvlari (kanallar), qo'rg'oni, 12 ta darvozasi, to'rt dahasi (Shayxontohur, Sebzor, Ko'kcha, Beshyog'och), mahallalari, madrasalari (20 ta), masjidlari, maqbaralari (ziyoratgohlar), hammomlari, karvonsaroylari, bozorlari va boshqa inshootlari haqida ma'lumotlar mavjud. Muallif shahar devorlari, ko'chalari va sug'orish tarmoqlarini tavsiflagan.

Bundan tashqari, asarda Toshkent viloyatining geografiyasi, qazilma boyliklari, dorivor o'simliklari, mevali daraxtlari, poliz ekinlari, hayvonot olami va kasalliklar (bezgak, vabo, zotiljam, ko'zapusht, epilepsiya, xo'lara) haqida batafsil ma'lumotlar keltirilgan. Toshkent sharqidagi tog'lar va ularning tabiiy xususiyatlari muallifning shaxsiy sayohatlari asosida yoritilgan. Asarda harbiy mansablar va unvonlar, Qo'qon xonligidagi harbiy tuzum, Toshkentdagi 80 ga yaqin taniqli shaxslarning qisqa tarjimai hollari (davlat arboblari, qozilar, muftiylar, sufiy va

mudarrislar, qo‘shiqchilar, musiqachilar va hunarmandlar) keltirilgan. Muallif o‘z davridagi ijtimoiy-ma‘naviy hayotni, madrasa va maktablarni, ulamolarning faoliyatini tavsiflagan.

“Tarixi jadidayi Toshkent”ning asosiy mohiyati – Toshkentni mustaqil tarixiy ob‘ekt sifatida yoritishdir. Asar shunchaki voqealar ro‘yxati emas, balki XIX asr O‘rta Osiyo hayotining ko‘p qirrali manzarasini aks ettiruvchi ensiklopedik manba. Muallifning yozma manbalar, mushohidlar hikoyalari va shaxsiy kuzatuvlari asosida tuzilganligi sababli, u ilmiy jihatdan yuqori baholanadi. Toshkent va Turkistonning XIX asr tarixini zamondosh guvohi tomonidan yoritadi. Rossiya bosqini va Qo‘qon xonligining oxirgi yillari haqidagi tafsilotlar boshqa manbalarda kam uchraydi. Xususan, 1865–1890 yillardagi yilma-yil voqealar noyob ma‘lumotlar manbai. Geografiya, toponimiya (tog‘lar, daryolar, dovonlar nomlari), botanika (dorivor giyohlar), mineralogiya (qazilma boyliklar) va tibbiyot (kasalliklar) bo‘yicha ma‘lumotlar geograflar, o‘simlikshunoslar va ma‘dانشunoslar uchun foydali. Toshkentning me‘moriy va ijtimoiy tuzilishi, ma‘naviy hayotini saqlab qolgan yagona manba. Asarda keltirilgan toponimlar va topografik tavsiflar shahar tarixini o‘rganishda muhim. Asar bo‘yicha bir qancha tadqiqotlar olib borilgan, masalan, A. O‘rinboev va O. Bo‘rievning “Toshkent Muhammad Solih tavsifida” (1983), O‘. A. Sultonovning “Muhammad Solihxo‘ja va uning «Tarixi jadidayi Toshkand» asari” (2007) kabi ishlar. Bu asar O‘zbekiston tarixini, ayniqsa Toshkentning qadimiy va yangi davrlaridagi o‘rnini tushunishda bebaho hisoblanadi. “Tarixi jadidayi Toshkent” asari O‘rta Osiyo tarixshunosligining noyob yodgorligi bo‘lib, u XIX asr voqealarini haqiqiy va batafsil yoritadi. Muallif Muhammad Solihxo‘janing ilmiy yondashuvi va shaxsiy tajribasi asarga yuqori qiymat beradi. Bu manba nafaqat tarixchilar, balki geograflar va tabobatshunoslar uchun ham muhim. Kelajakda asarning to‘liq nashr etilishi va keng tadqiqoti O‘zbekiston merosini boyitadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

O‘rinboev A., Bo‘riev O. Toshkent Muhammad Solih tavsifida. Toshkent: Fan, 1983.

Sultonov O‘. A. Muhammad Solihxo‘ja va uning “Tarixi jadidayi Toshkand” asari. Toshkent: O‘zbekiston, 2007.

Toshkent ensiklopediyasi. Toshkent, 2009.